

DOI: <https://doi.org/10.4312/keria.25.2.71-77>

Rea Galanaki

Stoletje labirintov

Andreas Papavlakis je spet začutil, da mu zmanjkuje zraka, kot vsakič, ko se je spominjal strahot tistega vojnega pohoda. Ni se jih hotel spominjati. Vstal je in odprl okno. Limonovec s sosednjega vrta je zadehtel, in njegov vonj je vseboval tako nekaj pogrebnega kot nekaj poročnega, visoko na nebu so jasno sijale zvezde, obdal ga je hlad vedre marčevske noči, tudi pustno norenje se je že poglelo. »Sem torej živ?« se je vprašal kot že tolikokrat prej.

Kajti na pokopališču svetega Konstantina v Irakilu so za učiteljevim mlajšim sinom Andreasom Papavlakisom kot za padlim v Mali Aziji že opravili zadušnico, ki so jo naročili njegovi sestri in brat Sifis, ki je bil takrat, kmalu po poroki, že vdovec brez otrok. Razdelili so si njegovo kolivo.¹ Njegovi sestri Zabija in Marivo sta prosili Boga odpuščanja za grehe pogrešanega, njihov brat je bil mlad in izobražen, gotovo mu ne bo mogel očitati hudih grehov. Sifis si je spet puščal brado, ki si jo je komaj utegnil obriti po prejšnjem žalovanju, ženski pa sta se ovili v črnino in se zaprli v hišo za čas, ki ga določajo običaji za sestre ob smrti neporočenega brata. Tako ali tako se je vsa Grčija ovila v črnino. Celinski Grki² so se po vsej državi, pa četudi le za kratek čas, prvič zedinili v skupnem žalovanju, kljub srditim političnim nasprotjem, saj ni bilo vrat, na katera v tej vojni ne bi potrkal Haron. Na teh tleh novi, čeprav starodavni Grki, ti, ki so jim rekli begunci, kolikor se jih je uspelo rešiti in se vkrcati na zasidrane ladje v пристanišču goreče Smirne, ne da bi jim na kateri od tujih ladij odsekali dlani, čim so se oprijeli krovne ograje, ne da bi jih s kakšnega drugega broda ustrelili, ko so plavali proti njemu, in ne da bi se od teže potopil čoln, ki jih je peljal na ladjo in jih odnašal stran od po vsem svetu slovečega pristana s francoskim imenom Quai – za njimi je namreč od enega konca do drugega gorela Smirna, ki jo je požgala vojska Mustafe Kemala³ – ti Grki niso

- ¹ Ritualna jed v počastitev mrtvih v pravoslavni cerkvi, kuhano pšenično zrnje, pomešano s suhim sadjem (op. prev.).
- ² Mišljeni so Grki z območja ožje Grčije v nasprotju z begunci iz Male Azije (op. prev.).
- ³ Atatürk (op. prev.).

jokali samo za enim ali dvema padlima. Žalovali so za vsem. Za vsem, kar si lahko zamisli človeški um, kar lahko vzljubi njegovo srce.

Zadušnico za podporočnikom Andreasom Papavlakisom so opravili eno leto po fronti. Družina je mislila, da so krokarji že razključili njegovo nepokopano truplo v globinah Male Azije, kje natančno, niso vedeli. Najverjetneje kje na liniji fronte blizu mesta Afyonkarahisar, kjer je 13. avgusta 1922 ob petih zjutraj s strategijo klina napadel vrhovni poveljnik paša Mustafa Kemal v lastni osebi in v zgolj nekaj dneh potolkel grško vojsko. Grško vojsko, katere zadnji vrhovni poveljnik je prišel iz nadvse elegantne Ženeve in se nastanil v enako elegantni Smirni, telegraf pa je, kadar je sploh deloval, potreboval pet ur, da je njegove ukaze prenesel na fronto, ki je sam ni nikdar uzrl, niti skozi svoj binokel. Grško vojsko, ki se je že umikala in je po norosti vojaškega pohoda in pričakovanem porazu pri Sangariosu eno leto nepremično stala na fronti.

Vojsko, odrezano od dobave in podpore bivših zaveznikov, odkar so v Grčiji izvolili rojalistično vlado. Zdelano od brezupnega pohoda, ki je že na vse načine začenjala izkazovati svoj bes. Predvsem pa grško vojsko, ki je začenjala dojemati, da je, ko je zakorakala tako daleč v to tujo deželo, v pokrajine, kjer so le redko živeli prebivalci grškega porekla, in pri tem včasih ropala, posiljevala, mučila in požigala, saj je to prastari zakon, ki se ga držita obe vojskujoči se strani, posredno skorajda krepila svojega nasprotnika Mustafa Kemala. Dojela je torej, čeprav tega ni nihče razločno izrekel, da je od neke točke naprej sovražnik bil bitko za domovino. Vsi so vedeli, da je Kemal, ki je s tem povezal usodo ideje Velike Grčije in trhlega otomanskega imperija, že vstal proti Visoki porti⁴ in je novačil lastno vojsko. To je bil glavni razlog, da na teritoriju, ki ga je osvajala grška vojska, ni bilo za boj sposobnih Turkov. Večina moških je že odšla, ne zato da bi se skrili, temveč da se pridružijo revolucionarni vojski Mustafe Kemala.

Podporočnik Andreas Papavlakis je bil med nenadnim napadom na svojem mestu pri topu težke artilerije, kamor so ga razporedili kot izobraženca. Bil je v nevarnosti, da ga bodo ubili med prvimi, saj so Turki z gor nasproti najprej izvedli napad na težko artilerijo, ker so poznali že več mesecev nespremenjeni položaj topov. In ker ni bil predviden premik topov na drug, sovražniku nepoznan položaj, ki bi bil v tem trenutku nujen, je kmalu vse potihnilo. Zavzeli so prvi strateški položaj, Črno skalo. Na drugem vojaškem položaju, Trinajst deset ali Hasan Bel, pa se je nahajal mešani oddelek že legendarnega polkovnika Plastirasa, na čigar glavo so Turki razpisali tiralico. Ko so bili topovi uničeni, je Andreas Papavlakis začel teči skupaj s številnimi vojaki iz drugih razbitih enot, pridružili so se Plastirasu in se uspešno branili pred nenehnimi napadi. Znočilo se je, Hasan Bel še ni padel in poveljnik divizije Resat beg, ki

4 Sultanova vlada in dvor (op. prev.).

je vrhovnemu poveljniku Kemalu prisegel, da ga bo osvojil do večera, je prijel za revolver in se ustrelil – takšna govorica je vsaj zakrožila med branilci. Vendar se je moral tudi Plastiras naslednji dan umakniti, ne, ker bi bil premagan, ampak ker se je moral pokoriti uradnemu ukazu o umiku grške vojske. Njegov polk je bil skoraj edina organizirana enota v tem, zaradi odsotnosti kakršne koli usklajenosti paničnem in pobezljanem umiku. Andreas Papavlakis je nekaj časa ostal v tem znamenitem polku, vendar ga je med umikom proti Afyonkarahisarju zapustil, saj je hotel izvedeti, kaj se je zgodilo z njegovim bratom Sifisom, ki je tam služboval kot narednik.

Sifis pa se je kakšno leto za bratom Andreasom rade volje ponovno pridružil vojski. Hitro je ovdovel, ker je imela njegova žena sušico. Nekateri so šušljali, da so mu dali tako bogato nevesto, ker je bila že bolna, zato da bi se naučila življenja in morda še rodila otroka. Vendar otrok nista imela. Sifis je ženino zapuščino zaupal v varstvo nekemu prijatelju. Rahlo šepanje, spomin na balkanski vojni, ga ni pri ničemer oviralo. Dosegel je, da se je kot narednik znašel v isti pokrajini kot Andreas, ki je bil sicer mlajši, vendar že podporočnik. Kratko usposabljanje v topniški šoli, ki je tiste mesece delovala v Afyonkarahisarju, naj bi mu pomagalo pri napredovanju in še tem bolj pri perečem problemu kroničnega mrtvila na fronti.

Na dan velikega napada v topniški šoli ni zvonilo za budnico. Vsi so se zbudili od nenehnega topovskega streljanja, ki je bobnelo in odmevalo v bližnjih soteskah. Možem iz šole so naložili, naj branijo Afyonkarahisar, vendar so meščani že vsi pobegnili, samo hodže so še molili na minareti. Proti popoldnevu so možje iz šole prejeli povelje, naj počakajo na dinamitarja, potem pa gredo na bojišče in uničijo topove, ki so ostali tam, da ne bodo padli v sovražnikove roke. Niso imeli drugega vira informacij, toda iz tega povelja so razbrali, da je fronta razpadla. Šli so uničiti topove, Sifis pa je vse znance, na katere je naletel, spraševal, ali vedo, kaj se je zgodilo z njegovim bratom Andreasom, ki se je bojeval v težki artileriji. Od nekoga je izvedel, da so se mnogi vojaki, potem ko se je topovsko obstreljevanje končalo, pridružili Plastirasovemu polku, celo videl je Andreasa, kako je odhajal v tisto smer, vendar v tej zmedni ni bilo nič zanesljivo. Sifis se je z drugimi vojaki iz šole povzpел na grič, hoteli so si ogledati celotno bojišče, da bi videli, kje se bori Plastiras, vendar so jih Turki z nasprotni strani opazili in jih začeli obstreljevati s topovi. Ubrali so bližnjico in odšli povprek čez prostrana polja, na katerih so gojili opij, potem pa čez vrtove z jajčevci in paprikami. Vrnili so se na svoj položaj v šoli v mestu. Znočilo se je. Sifis je šel na večerno patroljo zaskrbljen, saj ni imel novic od Andreasa, poleg tega pa je moral biti previden, ker so bili prebivalci Afyonkarahisarja vsi brez izjeme Turki, vendar je bilo v mestu tiho, kot da v njem ni žive duše. Še isti večer so si žalostni, tesnobni vojaki prvič javno zaupali svoja politična

prepričanja. Izkazalo se je, da so jih bile tri četrtine venizelovcev.⁵ Izlili so svoj bes na kralja in Gunarisovo vladno, niso se več bali niti vojaškega sodišča niti ustrelitve, preklinjali so, grozili, s solzami v očeh in razglašeno so začeli eno za drugo prepevati bojne pesmi venizelovcev. Z njimi je ves besen prepeval tudi Sifis, čeprav je v dveh letih tega vojnega pohoda po svojem skromnem mnenju zaznal določene napake v ekspanzivni politiki svojega rojaka in ljudskega voditelja. Pozorno je prisluhnil tudi besedam nekega srčnega prijatelja iz celinske Grčije,⁶ fanta od fare, ki mu je zaupal, da se je včlanil v socialistično in delavsko stranko, ki so jo pred kakšnimi štirimi leti ustanovili v Atenah, vendar Sifis še ni slišal zanjo. Nekoč mu je celo pokazal tanko, na roko napisano glasilo, ki je nezakonito krožilo med njihovimi na fronti.

To je bila Sifisova zadnja noč na fronti. Naslednjega dne so jih uradno obvestili, da je turška konjenica že navsezgodaj prodrla na sever, ker je našla prehod skozi gozd, uničila je železniško progo ter prekinila telefonsko in telegrafsko zvezo z Ušakom in Smirno – tako da niso več imeli nobene povezave s poveljstvom v Smirni. Vso ravnino so preplavili Turki, ki so bombardirali mesto. Proti poldnevu so prejeli ukaz, naj izpraznijo Afyonkarahisar in se zberejo na drugem kraju. Poveljnik jim je v šoli prebral ukaz in dodal, da bo pot dolga in težka, zato naj ne jemljejo s seboj ničesar razen čutaric, menažk in pušk ter vsak po dvajset krogel. Vse drugo so odnesli v klet, polili z bencinom in zažgali. Preostali Afyonkarahisar je že požiral ogenj.

Andreas je zagledal plamene gorečega mesta. Zbal se je, da ne bo več videl svojega brata Sifisa, in prav tedaj se je oddaljil od Plastirasovega polka ter začel teči brez kritja. Samo zato, ker so ga takoj zajeli, je ušel krogam in se izmaknil turškim četašem,⁷ ki so sodelovali v napadu, po dva in dva zvezani na konjih, da ne bi kateremu od para padlo srce v hlače in bi pobegnil. Od tistega trenutka je zapadel v nekakšno otopelo pomračitev uma, saj je verjel, da so podporočnika Andreasa Papavlakisa ubili krogla ali divji četaši in da je ta, ki so ga Turki odvedli v ujetništvo, nasilje in ponižanje, zgolj njegova prazna, brezimna lupina, zato pa ga tudi ni bolelo, ničesar ni čutil, ničesar se ni spomnil. Imel je samo občutek, da je, kadar so v ujetniško taborišče vstopali četaši, da bi si izbrali žrtve, ki so jih usmrtili le nekaj korakov stran, k njemu prihajal angel varuh, ki ga je zaščitil in skril, kot da bi izginil z obličja zemlje. Kot so mu povedali kasneje, je v tem brezčasnem stanju preživel dve leti, in ta čas se mu ni zapisal v spomin, vse dokler ga po premirju ni našel Rdeči križ in mu povrnil telo, kri in um živega človeka, povrnil mu je tudi

5 Pristašev politika Elefteriosa Venizelosa, vodje gibanja za narodno osvoboditev, ki je bil pozneje tudi predsednik grške vlade. Po rodu je bil s Krete (op. prev.).

6 Grčija v prvotnem obsegu po osamosvojitvi leta 1830, vendar pred priključitvijo Soluna med balkanskima vojnoma, Krete in nekaterih drugih ozemelj (op. prev.).

7 Gr. *ροῦτεç* iz tur. *çete*, v tem kontekstu neformalni turški borci proti Osmanskemu imperiju, oboroženi banditi, znani po krutosti, ki so se med obema vojnoma pridružili Atatürkovi vojaškim silam (op. prev.).

ime, razločno napisano na uradnem dokumentu, in mu pomagal, da se je vrnil v Iraklio na Kreti.

Kar se tiče Sifisa, je, tik preden naj bi z vojaki iz svoje šole odrinil na dolgo pešpot umika iz notranjosti Male Azije proti Egejskemu morju, stekel v poljsko bolnišnico pogledat, če bi morda med ranjenci, ki jih bodo, ker ne gre drugače, večinoma pustili tam, našel brata Andreasa. Čim je zagledal, čim je zaslišal na tisoče ranjencev, ki so kričali bodisi od bolečin, bodisi ker so doumeli, da jih bodo pustili tam, ga je tako stisnilo pri srcu, da je kmalu odnehal. Spet je stekel na grič, na katerega se je vzpel že dan prej, vendar niti od tam med tisoči Grkov, ki so se neurejeno umikali, ni mogel razločiti Andreasa, čeprav se je njegov brat, ki si ga je prav tako prizadeval najti, prav tedaj mudil v ravnini pred njim. Kmalu je moral oditi skupaj s celo šolo, čeprav je obupoval ob misli, da je brat morda že padel. Bil je večer pred vnebovzetjem neke že odsotne Matere božje. Od takrat se je tudi Sifisa polotila nekakšna pomračitev, vendar nasprotna kot Andreasa v ujetništvu, možgani in telo so mu delovali pospešeno, v strahu, da ga ne bi ubili, da ne bi bil ranjen, saj bi to pomenilo smrt, da ne bi klonil od lakote in žeje, v želji, da bi se rešil in dosegel morje. Šele po tem, ko se je rešil, ko je sodeloval pri revoluciji legendarnega Plastirasa, imenovanega Črni jezdec, ki je zrušil kraljevino in dal usmrtiti vse, ki so jih imeli za odgovorne za poraz, po tem, ko je spet stopil na kretska tla, je zmogel v spominu ponovno urediti labirint petnajstdnevnega pešačenja iz Afyonkarahisarja v Smirno. Vendar niti tedaj ni mogel obnoviti vrstnega reda dogodkov, temveč so se prepletali v kaosu, v shizofreniji pekla. Spomnil se je na primer, kako se je rešil v bitki v dolini Aliveran, ki so jo od tedaj imenovali grobišče Grčije, saj je tam padlo trideset tisoč umikajočih se vojakov in so Turki ujeli poveljujočega vojskovodjo. Rešil se je, ker se je z nekaj tovariši iz topniške šole izmuznil iz doline, skrit med dve vrsti mul, ki so tovorile lesene zaboje s strelivom edine bojne enote, ki ji je uspelo na vrat na nos zbežati iz doline smrti. Spomnil se je nenadnega studa, ko je lačen zagrizel v škorenj, okrvavljen od človeške krvi, in navdušenja nad olupki lubenic, ki so ležali v prahu na tleh. Male reke, ki je skupaj s svojimi vodami odnašala kanalizacijske odplake mesta Sağlık in v kateri se je odžejal, potem ko si je, preden je pil, na usta položil krpo. In tega, kako se je pozneje, v Smirni, zglasil na poveljstvu artilerije in poročal, da je bila njegova enota razbita. Pri priči so ga poslali med topničarje težke artilerije, ki so se ravno vkrcavali na ladjo v pristanišču, da bodo odppluli v Grčijo.

Vstopil je na odprti voz tramvaja, ki so ga vlekli konji, in se odpeljal v Punto, pristanišče, kjer naj bi se vkrcal na ladjo. Neka mlada ženska je vstala in mu prijazno prepustila sedež. Potniki so ga zaskrbljeno spraševali po novicah s fronte. Ni jim povedal, ni jim smel povedati, kaj točno se je zgodilo, z razločnim in mirnim glasom jim je rekel samo:

»Jaz sem Krečan.«

Tedaj se je tramvaj tako sunkovito ustavil, da ni veliko manjkalo, pa bi se prevrnil, potniki pa so planili pokonci in ga obkrožili takšnega, kakršen je bil že petnajst dni. Strahotno umazan, neobrit, z brado, posivelo od prahu, sprijeto od pota, čisto ožgan od sonca, z vojaško kapo, ki mu jo je v Aliveranu prestrelila krogla, v suknjiču brez epolet, da ga ne bi prepoznal sovražnik, s hlačami, strganimi na obeh kolenih, na eni nogi je imel obut vojaški škorenj, na drugi pa čevelj nekega padlega tovariša, še vedno je držal svojo kratkoceveno manliherico, čutaro in menažko. Obkrožili so ga, napol nori od strahu, in ga med jokom in vriščem spraševali, kje je zdaj Venizelos, zakaj ga še ni, da bi jih vse pregnal, ker on zmore, kar hoče, in da bi rešil, kar se rešiti da. Sifis je molče jokal skupaj z njimi.

Izstopil je že pred Punto, ker ni več zdržal. Skril se je v obokani vhod gosposke hiše, ki se mu je zdela zapuščena in zapahnjena, zgrabil je bronasti obroč tolkača, naslonil obraz na roko, ki ni zdržala niti dotika tiste ženske dlani, in bruhal v jok. Ihtel je stoje, naslonjen na izrezljana vrata, vse dokler se mu niso zašibila kolena in se je sesedel. Tako ga ni bolelo srce niti med balkanskima vojnama niti ob smrtih v družini. Šele zdaj je poznal smrt. Neki mimoidoči Grk, preprost človek, ga je vprašal, ali kaj potrebuje. Sifis je pri priči planil pokonci. Rekel je, da ne. Mimoidoči je odšel in se vrnil z vrčem ledenega čaja. Dal mu je piti in mu rekel, da so lastniki, če išče njih, zaklenili hišo in odšli v Atene.

»Kmalu bodo nazaj,« je rekel, vendar je njegov ton izdajal, da tega ne verjame. »Kaj se dogaja?« je po premoru vprašal Sifisa.

»Tudi ti odidi, pri priči, zbeži,« mu je odgovoril, ne da bi premišljeval o tem, kaj se mu lahko zgodi, če se razve, da daje takšne nasvete.

Spil je cel vrček, stekel na ladjo, tam so vseprek tovorili orožje in vkrcavali vojake. Zglasil se je, poiskal si je kotiček poleg dimnika, se na mestu ulegel in se pogreznil v spanec. Ko se je zbudil, so že pluli po grških vodah.

Ocenil je, da je moralo miniti kakšnih osemnajst ur. Njegova ladja, na kateri je bil del preostankov grške vojske, je izplula, še preden so Turki vkorakali v Smirno, vendar je od drugih vojakov izvedel, da so požgali mesto in koljejo prebivalstvo. Prekel je svojo vojaško discipliniranost, ki mu ni pustila, da bi potnikom na tramvaju povedal resnico. Nazadnje se je s svojo novo enoto izkrčal v Solunu. Slučajno je z naslednjo ladjo prišel njegov prijatelj, tisti, ki mu je pokazal ilegalno glasilo. Sifis je zdaj pozorneje prisluhnil njegovim besedam. Pogostejše se je družil z njim.

Njegov brat Andreas se ni prikazal ne v Solunu ne na Vzhodnoegejskih otokih, prav tako njegovega imena ni bilo na seznamih ujetnikov. Čas je mineval, šteli so ga za mrtvega in to mnenje uradno zapečatili z zadušnico za mir njegovi trpinčeni duši, vendar se je dve leti po tem, ko so ga odvedli v ujetništvo, Andreas Papavlakis vrnil s francosko ladjo iz Češmeja v Pirej, od tam pa z drugo ladjo v Iraklio na Kreti. Med potovanjem so si njegov razum

in čustva prizadevali, vendar s trudom in neurejeno, da bi ga predramili iz duševne otopelosti in ga pokrpali v celoto, da bo mladi moški, ki bo spet stopil na tla rodnega otoka, podoben tistemu, ki ga je nekoč zapustil. Andreas Papavlakis še ni bil zmožen izračunati, pred koliko leti je to bilo, ker se je v ujetništvu zanj štetje ustavilo. Morje ga je prevzelo, morski veter je razpodil more. Vendar moški, ki se je izkrcal v iraklijskem pristanišču in se spraševal, zakaj ga ni prišel nihče počakat, čeprav je predstavniku Rdečega križa naročil, naj telefonira njegovemu bratu, v nobenem pogledu ni bil in niti ne bo več postal tisti, ki ga je zapustil leta 1918. Tako suh, da je kar plaval v tujih oblačilih, ki jih je dobil od Rdečega križa, da bi izgledal kot človek, in vznemirjen, ker Sifisa ni bilo v pristanišču, se je odpravil v domačo hišo, ne da bi se razgledoval po mestu, čez katero je stopal po isti poti, kot je bil vaje, pri tem pa pozabil, da sploh nima ključev. Spomnil se je nanje, ko se je znašel pred hišo, in je potrkal na vrata. Nihče mu ni odprl, še enkrat je potrkal, stal je pred vrati in čakal. Izza vogala se je prikazala mlada sosedka, ki je nesla košaro divjih zelišč. Obrnil se je k njej, da bi jo pozdravil in jo vprašal, zakaj mu ne odprejo, ženska pa je zakričala, odvrгла je košaro, stekla domov, zaloputnila z vrati in se zaprla v hišo. »Cikorija,« je opazil Andreas, ki je gledal raztresena zelišča, medtem ko so še druge ženske zagnale vik in krik in se križale za napol zaprtimi polknicami. Pet, šest malčkov ga je obkrožilo na varni razdalji, kazali so si ga s prstom in vpili: »Mrtvak, glej ga, mrtvaka!« Neki deček je vanj vrgel kamen, vendar je nehal, poslušen kriku matere, ki je na pol odprla polknico, da se ne sme kamenjati pokojnikov. Andreas Papavlakis je dojel, da telegram ni prispel na cilj, če je na Rdečem križu sploh pustil pravi naslov, ali pa se je izgubil listič, kamor ga je zapisal. Torej je bil še vedno mrtev. Sedel je na hišni prag in skril obraz v dlani. Neka druga sosedka je poslala otroka, naj steče na trg po Sifisa. Andreas je privzdignil rdeče oči in pogledal otroka, ni imel moči, da bi mu rekel, naj steče, kolikor hitro ga nesejo noge. Spet je sklonil glavo. Tedaj je na laseh začutil roko. Alisava, najstarejša izmed sosed, ki se je že sprijaznila z mislijo na smrt, saj je bila že sama z eno nogo v grobu, in ki je že takrat, ko ga je kot dete ujčkala na kolenih, vstopila v žensko življenje po življenju, prav tista, ki je še vedno videvala njegovo mater Anezo, kako zaliva rože na vrtu, je bila edina, ki se ga ni ustrašila. Pri devetdesetih letih napol slepa, brez zob, se je spotikala, ko se mu je bližala, in hvalila Gospodovo modrost, to, kako zna na svoji nebeški preslici presti enkrat nit življenja, drugič smrti. Mirno je s palico razgrnila otroke in položila tresočo se roko Andreasu na lase.

»Si prišel?« ga je nežno vprašala.

Bil je živ.

Prevedla Lara Unuk